

УДК94:904:379.85(477.46)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-41-46

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
наук Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького, голова
Черкаської обласної організації Національної
спілки краєзнавців України
e-mail: krz_crk@ukr.net

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ТРАХТЕМИРІВ» : ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ

У статті досліджено передумови та історію створення державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів». Зазначено, що з Трахтемировим пов'язано багато ключових подій історії України та розгортання державотворчих процесів. Акцентовано увагу на проблемах і труднощах процесу формування заповідника як державної пам'яткоохоронної установи, висловлено стурбованість порушеннями чинного законодавства щодо збереження культурної спадщини.

***Ключові слова:** Трахтемирів, культурна спадщина, заповідна територія, археологічні пам'ятки, козацтво, історична свідомість, Черкащина.*

Постановка проблеми. Культурна спадщина в сучасних умовах є надзвичайно важливим чинником формування історичної свідомості та патріотичних якостей громадян України. Великий потенціал духовного розвитку мають історико-культурні заповідники – осередки національно-патріотичного виховання, науково-дослідницької роботи, а також внутрішнього та міжнародного туризму. Одним із таких історичних місць, оголошених державним історико-культурним заповідником, є Трахтемирів, де зосереджена велика кількість пам'яток загальнонаціонального значення.

Однак комплекс історико-культурних пам'яток Трахтемирова залишається мало дослідженим. Не приділяється належної уваги і проблеми організації збереження, охорони та використання пам'яток цієї території. Тому розгляд історії створення та функціонування історико-культурного заповідника «Трахтемирова», окреслення гострих проблем розвитку, вбачається своєчасним та актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Теми створення та становлення історико-культурних заповідників Черкащини і, зокрема заповідника «Трахтемирів», у контексті системи пам'яткоохоронної роботи в Україні та на Черкащині у своїх публікаціях торкалися В. І. Терновський [1], В. О. Горбик [2], С. З. Заремба [3], В. В. Вечерський [4], С. О. Тур [5], А. Ю. Чабан [6].

Однак, незважаючи на наявність значної кількості і тематичну різноплановість публікацій, тема історико-культурного заповідника «Трахтемирів», як і заповідників Черкащини, розроблена фрагментарно. Аналіз опублікованих праць показує, що в них лише окреслено можливі напрями дослідження цієї проблеми на Черкащині із сучасних методологічних позицій і висвітлено в загальних рисах тільки окремі її аспекти. Це не дає цілісного і об'єктивного уявлення щодо історії розвитку та сучасного стану історико-культурних заповідників Черкащини і зумовлює необхідність його комплексного дослідження.

З огляду на це **метою** статті визначено з'ясування передумов створення державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів» та актуальних проблем організації його роботи.

Виклад основного матеріалу. Важливою формою пам'яткоохоронної роботи на Черкащині у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стала організація та

функціонування історико-культурних заповідників. Включаючи в себе пам'ятки різних епох та матеріальні об'єкти, пов'язані з важливими подіями української історії, вони сприяли комплексному вирішенню проблем дослідження, збереження та популяризації історико-культурної спадщини і поєднання зусиль музеїв з науковими, пам'яткоохоронними, освітньо-виховними та туристсько-екскурсійними організаціями.

Першим історико-культурним заповідником на Черкащині і взагалі в Україні є заповідник у Каневі. Його було утворено постановою Раднаркому УРСР від 20 серпня 1925 р. зі статусом державного заповідника «Могила Шевченка» на території площею в 4 десятини [7, 321–322]. Першим у 1989 р. він набув і статусу національного. Впродовж тривалого часу заповідник у Каневі був єдиним на Черкащині. Хоча необхідність створення державних історико-культурних заповідників й в інших історичних місцях області була очевидною.

Однак до 1991 р. вирішення питань про створення історико-культурних заповідників заходило в глухий кут, оскільки компартійне керівництво України, особливо в період так званої «маланчуківщини», розглядало їх як осередки націоналізму, що складав загрозу існуванню тоталітарної системи. Характерним прикладом цього є передісторія історико-культурного заповідника у Чигирині, який було утворено лише у кінці 1980-х років, коли процеси національно-культурного відродження в Україні стали незворотними, а проблема збереження історико-культурних пам'яток Черкащини набула широкого громадського резонансу і у березні 1989 р., враховуючи громадську думку, уряд УРСР своєю постановою від 7 березня створив Чигиринський державний історико-культурний заповідник [8, 14].

Свідченням уваги незалежної Української держави до національної історико-культурної спадщини, насамперед шевченківської, стало відкриття у 1992 р. державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Т. Г. Шевченка». У сферу його діяльності включені пам'ятки історії, культури та природи у селах Шевченкове, Моринці, Будище Звенигородського району, пов'язані з життям і творчістю Тараса Шевченка [9, 66–67]. Надаючи великого значення вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка 26 січня 2006 р. заповіднику Указом Президента України надано статус національного [10, 21].

У роки незалежності України відкрилися реальні можливості для реалізації ідеї про державну охорону та збереження культурної спадщини й в інших історичних місцях краю. Зокрема, 8 лютого 1994 р. уряд України, враховуючи історичне значення і художню цінність пам'яток історії, культури і природи міста Корсуня–Шевченківського, а також смт Стеблів, сіл Виграїв і Квітки прийняв рішення про утворення Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника [9, 81].

У 1995 р. було утворено Кам'янський державний історико-культурний заповідник [11, 93]. Він забезпечує охорону та вивчення пам'яток, пов'язаних з декабристським рухом в Україні, творчістю О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського, уродженця краю – польського композитора Кароля Шимановського, історією Кам'янщини. Мережа заповідників Черкащини у 2002 р. поповнилася державним історико-культурним заповідником «Трипільська культура», до якого увійшли археологічні пам'ятки трипільської культури IV–III тисячоліть до н.е., розташованих на території сіл Тальянки, Легедзине, Майданецьке, Веселий Кут, Глибочок, Піщана, Онопріївка Тальнівського, Косенівка, Доброводи, Аполянка Уманського та Чичиркозівка, Вільховець Звенигородського районів [12, 118].

З метою збереження, охорони та популяризації унікальних пам'яток архітектури у 2005 р. було створено перший на Черкащині історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» [13, 99]. Створення такого заповідника зумовлено наявністю значної кількості історико-архітектурних пам'яток, що збереглися в місті.

Особливе місце серед заповідних територій Черкащини посідає Трахтемирів – унікальна історична територія, відома також як «Трахтемирівський кут» (півострів),

утворений вигином Дніпра. Тут зосереджена велика кількість археологічних пам'яток різних епох, серед яких скіфське городище, пам'ятки зарубинецької культури, залишки Зарубського монастиря давньоруського періоду, козацького цвинтаря і поховань періоду Другої світової війни.

Враховуючи виняткову цінність зосереджених в Трахтемирові пам'яток археології, історії, культури та природи Канівського Придніпров'я, Кабінет Міністрів України своєю постановою у 1994 р. прийняв пропозицію Черкаської облдержадміністрації, підтриману Міністерством культури та НАН України про оголошення комплексу пам'яток між селами Трахтемирів і Бучак Канівського району державним історико-культурним заповідником «Трахтемирів» [14].

Проте відразу після прийняття рішення про утворення заповідника у його роботі виникли проблеми, зокрема відсутність коштів не давала можливості розпочати створення музейних експозицій, здійснювати елементарний благоустрій територій, навіть провести розрахунки за розроблення генерального плану новоутвореного заповідника. З цієї ж причини не вдавалося підібрати кваліфікованих працівників до штатів заповідника [15, 47–49]. Адміністрація державного заповідника змушена була тулитися у двох невеликих кімнатах у Канівському районному будинку культури, де одночасно зберігалися й речові історико-культурні пам'ятки майбутньої музейної експозиції [16, 3, 57–64].

Складна ситуація склалася навколо заповідника «Трахтемирів» у кінці 1990-х рр. Тоді, розглядаючи пропозицію Інституту археології НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії і культури про включення до складу заповідника особливо насиченої археологічними та історичними пам'ятками території вздовж Дніпра від Бучака до Канева, Черкаська облдержадміністрація розпорядженням № 334 від 8 вересня 1999 р. до заповідника віднесла лише невелику прибережну смугу між селами Бучак і Григорівка.

Інші ж, багаті на історико-культурні пам'ятки, землі рішенням Черкаської (№ 14–14 від 26 лютого 2000 р.) і Київської (№ 168/10 від 17 лютого 2000 р.) обласних рад були передані комерційній структурі з Києва – акціонерному товариству закритого типу «Аграрно-екологічне об'єднання «Трахтемирів», фундатором якого, судячи з матеріалів преси, був тодішній голова акціонерної компанії «Нафтогаз України» І. Бакай (пізніше – голова Державного управління справами). Слід зауважити, що разом із заповідними землями недержавній структурі відійшла й 81 історико-культурна пам'ятка [16, 60].

Приватні власники заповідної території з унікальними пам'ятками (козацький цвинтар, могили воїнів Другої світової війни) оголосили про створення так званого регіонального ландшафтного парку з функціями мисливського угіддя. Натомість були збудовані мисливський замок, вертолітний майданчик, корчма та інші об'єкти для організації дозвілля. При цьому було нанесено значної шкоди пам'яткам історії та природи, що мало широкий громадський резонанс і публікації в пресі [17]. До того ж, за інформацією прес-служби контрольно-ревізійного управління в Черкаській області, капітальне будівництво на території парку здійснювалося без належної проектно-кошторисної документації [16, 62].

Проте такі дії не отримали офіційної оцінки та роз'яснень влади. І лише у 2006 р. з'явилися повідомлення правоохоронних органів про повернення земель І. Бакаю у державну власність [18, 2]. Однак питання землевідведення заповідних земель до цього часу не врегульовані і державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів» на сьогодні контролює лише незначну їх частину й існує номінально та не має змоги здійснювати покладену на нього повноцінну роботу зі збереження історико-культурної спадщини та природи заповідної території.

Зрозуміло, що таке становище не може не турбувати громадськість. Про це, зокрема, йшла мова на Міжнародній науково-практичній конференції «Трахтемирів: історія та сучасність», що відбулася 20 вересня 2018 р. у Черкаському національному

університеті імені Богдана Хмельницького. На представницькому форумі гостро стояли питання створення належних умов для роботи державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів», а у прийнятій резолюції сформульовані рекомендації органам влади про скасування рішень щодо заповідних земель і повернення їх державному історико-культурному заповіднику «Трахтемирів» для здійснення покладених на нього державою функцій з охорони, збереження та популяризації історико-культурних та природних пам'яток території.

Наглошувалося на необхідності порушення клопотання про внесення усієї території Канівських гір (включно з Трахтемирівським півостровом) до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Учасники конференції та представники громадських організацій, які брали в ній участь, одностайно висловили підтримку резолюції і рішучість домагатися її виконання органами влади з тим, щоб безцінні пам'ятки історії, культури та природи Трахтемирова, нарешті були належно захищені.

Висновки. Таким чином, утворення у 1994 р. історико-культурного заповідника «Трахтемирів» мало за мету забезпечити державну охорону, збереження та використання науково-виховного потенціалу комплексу унікальних історико-культурних пам'яток різних епох загальнонаціонального значення, зосереджених у Канівському Придніпров'ї. Однак, при потуранні органів влади, більша частина заповідної території опинилася у приватній власності і використовувалася не за призначенням. Це наносило шкоду пам'яткам і природі та не давало змоги належним чином організувати роботу заповідника. Тому сьогодні проблемою державної ваги є повернення заповідних земель державному історико-культурному заповіднику «Трахтемирів» та створення належних умов для його роботи.

Література:

1. Терновський В. І. Сучасний стан та проблеми охорони культурної спадщини Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / В. І. Терновський // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України: Матеріали конференції 18–19 квітня 2002 р. – К. : Стило, 2002. – 196 с.
2. Горбик В.О. Проблеми дослідження та збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 141–151.
3. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. З. Заремба / НАН України і УТОПІК. – К. : Аратта, 2002. – 204 с.
4. Вечерський В. В. Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини / В. В. Вечерський // Хроніка. – 2000. – 1998. – № 27. – С. 28; Вечерський В. В. Проблеми українських заповідників / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3–4. – С. 16–20.
5. Тур С. О. Нормативно-правова база регулювання діяльності заповідників культурної спадщини: сучасний стан і перспективи розвитку (на прикладі АР Крим) / С. О. Тур // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 22. – С. 16–28.
6. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини: навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.
7. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР «Про створення Шевченківського заповідника в м. Каневі» від 20 серпня 1925 року // Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814 – 1963. – К. : Наукова думка, 1963.
8. Постанова Ради Міністрів УРСР №77 від 7 березня 1989 р. «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області державним історико-культурним заповідником» // Збірник постанов уряду УРСР. – 1989. – № 3.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» № 156 від 25 березня 1992 року // Українська культура в законодавчих і підзаконних актах (1991 – 1998). – Вип. 2. – К., 1999. – 222 с.
10. Указ Президента України «Про надання статусу національного державному історико-культурному заповіднику «Батьківщина Шевченка» від 26 січня 2006 р. № 74 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 16 лютого. – С. 21.
11. Всеукраїнська спілка краєзнавців: 1990–1996 рр. Дати, події, факти // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи. – К. : Рідний край, 1997. – 185 с.

12. Постанова Кабінету Міністрів України № 284 від 13 березня 2002 року «Про державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» в Черкаській області» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 11.
13. Постанова Кабінету Міністрів України № 833 від 31 серпня 2005 року «Про державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 35.
14. Постанова Кабінету Міністрів України № 446 від 1 липня 1994 року «Про державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів» // Українська культура в законодавчих і підзаконних актах (1991–1998). – Вип. 2. – К., 1999. – 222 с.
15. Собченко В. К. Національна ідея і культура / В. К. Собченко // Вісник Черкаської обласної державної адміністрації «Спільна справа». – 1997. – № 2. – С. 46–47.
16. Славинський М. Ви до Трахтемирова? Навіщо? / М. Славинський // Віче. – 1 лютого. – 2007. – С. 57–64.
17. Титова О. Навіщо Ігорю Бакаю Трахтемирів? / О. Титова // Українська газета. – 2000. – №7. – С. 6.; Бойченко Н. Маєток / Н. Бойченко // Дзеркало тижня. – 2000. – № 11 (309). – С. 3.; Бойченко Н. Маєток / Н. Бойченко // Дзеркало тижня. – 2000. – № 16 (314). – С. 3.; Толочко П. Ще раз про «маєток» / П. Толочко // Дзеркало тижня. – 2000. – №16 (314). – С. 3.; Загублений світ Трахтемирова // Молодь Черкащини. – 2000. – 7 вересня. – С. 12–13.; Єременко В. Патріоти проти божевільного хазяїна Трахтемирова / В. Єременко // Молодь Черкащини. – 2003. – 13 лютого. – С. 7.
18. Міліція забрала в Бакаю заповідник на Черкащині // Нова доба. – 2006. – 16 березня.

References:

1. Ternovsky, V. I. (2002). The current state and problems of protection of the cultural heritage of the National Historical and Cultural Reserve «Chigirin». *International experience of the protection of cultural heritage and monuments of Ukrainian legislation: Conference materials April 18–19*. K. : Stylos, 96. (in Ukr.)
2. Gorbik, V. A. (2003). Problems of research and preservation of historical and cultural monuments in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. 3, 141–151. (in Ukr.)
3. Zarembo, S. (2002). Essays on the history of Ukrainian monuments. *NAS of Ukraine and UTOPIK*. K.: Aratta, 204. (in Ukr.)
4. Vechersky, V. V. (1998). State policy in the field of protection of historical and cultural heritage. *Chronicle*. № 27–28; Vechersky V. V. (1996). Problems of Ukrainian reserves. *Landmarks of Ukraine: history and culture*. 3–4, 16–20. (in Ukr.)
5. Tour, S. A. (2012). Regulatory and legal framework for regulating the activities of cultural heritage reserves: the current state and development prospects (on the example of the Autonomous Republic of Crimea). S. A. Tour. *Works of the Center for Monument Research*. 22, 16–28. (in Ukr.)
6. Chaban, A. Yu. (2011). History of the Middle Dnieper. Tutorial. Cherkasy: «Vertical», publisher of PE Kandich S. G., 640 p. (in Ukr.)
7. Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR «On the establishment of the Shevchenko Reserve in Kaney» dated August 20, (1963). *Documents and materials*. 1814–1963. K.: Naukova Dumka. (in Ukr.)
8. Resolution of the Council of Ministers of the USSR No. 77 of March 7 (1989). «On the declaration of a complex of monuments of history, culture and nature of the city. Chigirin, with. Subotov and tracts Kholodny Yar in Cherkassy region State Historical and Cultural Reserve». *Collection of resolutions of the government of the Ukrainian SSR*, 3. (in Ukr.)
9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the establishment of the State Historical and Cultural Reserve» Motherland of Taras Shevchenko «No. 156 of March 25. *Ukrainian culture in legislative and subordinate acts* (1991–1998). Jutput II (1999). K., 222. (in Ukr.)
10. Decree of the President of Ukraine «On Granting the Status of the National State Historical and Cultural Reserve «Motherland of Shevchenko» dated January 26. (2006) No. *Government Courier*. February 16, 21. (in Ukr.)
11. All-Ukrainian Union of Ethnographers 1990–1996 Dates, Events, Facts (1997). *AI Congress of the All-Ukrainian Union of Ethnographers (December 25, 1996, Kiev): Materials and documents*. K.: Native Land. 185. (in Ukr.)
12. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 284 of March 13, (2002). «On the State Historical and Cultural Reserve «Tripoli Culture» in the Cherkassy Region». *Official Journal of Ukraine*– № 11. (in Ukr.)
13. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 833 of August 31, 2005 «On the State Historical and Architectural Reserve» Old Uman (2005). *Official Journal of Ukraine*. 35. (in Ukr.)
14. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 446 of July 1, 1994 «On the State Trahtemirov Historical and Cultural Reserve». (1999). *Ukrainian culture in the laws and regulations* (1991–1998). Jutput II. K., 222 p. (in Ukr.)
15. Sobchenko, V. K. (1997). National Idea and Culture. *Bulletin of the Cherkassy Regional State Administration «Common Cause»*. 2, 46–47. (in Ukr.)
16. Slavinsky, M. (2007). You to Trahtemirova? What for? *Veche*. 1st of February. 57–64. (in Ukr.)

17. Titova, A. (2000). Why should Igor Bakay Trakhtemiriv? *Ukrainian newspaper*. №7, 6. (in Ukr.); Boychenko, N. (2000). The estate. *Mirror of the week*. № 11 (309). 3 (in Ukr.); Boychenko, N. (2000). The estate. *Mirror of the week*. – No. 16 (314). 3. (in Ukr.); Tolochko, P. (2000) Once more about the «estate». *Mirror of the week*. 16 (314). 3. (in Ukr.); The Lost World of Trakhtemirova (2000). *Young People of Cherkasy Region*. September 7th. 12–13 (in Ukr.); Eremenko, V. (2003). The Patriots vs. the Mad Master Trakhtemirova. *Youth of Cherkasy Region*. February 13th., 7. (in Ukr.)
18. Police took away from Bakaya reserve in Cherkasy region (2006). *New time*. March 16th. (in Ukr.)

MELNICHENKO V. M.,

HISTORICAL AND CULTURAL PROTECTION OF TRAKHTEMIRS: THE HISTORY OF THE CREATION AND PROBLEMS OF THE ORGANIZATION OF WORK

The article examines the background and history of the creation of the State Historical and Cultural Reserve «Trakhtemiriv». It is noted that many key events in the history of Ukraine and the development of state formation processes are connected with Trakhtemirov. Characterized by a network of existing reserves in the region and the main objects of cultural heritage.

Attention is focused on the problems and difficulties of forming the reserve as a state institution for the protection of monuments, and expresses concern about violations of the current legislation on the preservation of cultural heritage.

The facts of violations in the allocation of land for the reserve are called. Examples of the destruction of monuments of history and culture. The participants of the international scientific-practical conference, which was held at the Cherkassy National Bohdan Khmelnytsky University, appealed to the authorities demanding the repeal of illegal decisions on the transfer of the reserve's land to individuals. A proposal was also made to include the protected area on the UNESCO World Heritage List. A story has been made to assist the historical and cultural reserve in the organization of effective work.

Key words: *Trakhtemiriv, cultural heritage, protected area, archaeological monuments, Cossacks, historical consciousness, Cherkasy region.*

*Надійшла до редакції 12.11.2018
Затверджена до друку 20. 11.2018*

УДК 94 (477.46)“1917/1921”:37-044.337:323.272(477)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-46-52

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович,
кандидат історичних наук,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної наук
Черкаського національного університету імені
Богдана Хмельницького, голова Черкаської
обласної організації Національної спілки
краєзнавців України
e-mail: krz_crk@ukr.net

КОВАЛЬ Марія Анатоліївна,
студентка 4-го курсу навчально-наукового
інституту історії і філософії Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: anisid2012@ukr.net

**РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ОСВИТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РР. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)**